

Suslik Ádám

A hadműveleti területek sajátosságai Bereg és Ung vármegye példáján
1914–1916 között

PhD értekezés
TÉZISEI

Károli Gáspár Református Egyetem

Budapest, 2016

A kutatás célja

Az első világháború kutatása a centenárium eddig eltelt időszakában új lendületet kapott. Számos konferencia, tanulmánykötet és önálló munka foglalkozott új megközelítésben a háború előzményeivel, eseménytörténetével és következményeivel katonai, gazdasági, valamint politika- és társadalomtörténeti vonatkozásban is. A hadszíntér mellett a hátszág szerepének és feladatainak a vizsgálata az utóbbi időben ugyan előtérbe került, mégis az olyan jellegű kutatások, amelyek egy szűkebb régió háborús mikrotörténetére fókuszálnak, még váratnak magukra.

Az általam vizsgált Bereg és Ung vármegyék a háború korai szakaszától kezdve hadműveleti területnek számítottak egészen 1916. július 25-ig, amikor is ezt a minősítést megszüntették. A hadműveleti területek sajátossága, hogy az itt működő közigazgatás csakis a közelben folyó hadműveleti érdekeket szolgálta. A hátszági területekhez képest itt a közélet, a közegészségügy és a közrend fenntartása különösen fontos volt.

Ebben az időszakban a területek irányítását úgy politikailag, mint gazdaságilag a katonai érdekeknek rendelték alá. Az országész katonai védelmének a megszervezése a munkácsi állomásparancsnokság feladata volt. 1914 szeptemberében viszont elrendelték az általános visszavonulást, így a vármegyék katonai irányítását a 2. osztrák-magyar hadsereg vette át. Az első orosz betörés elhárítását követően a Kárpátok hágóinak a védelmére egy önálló hadseregcsoportot állítottak fel. A Pflanzler-Baltin hadseregcsoport a védelem mellett aktív szerepet vállalt a meg-megújuló előretörésekben is. Rövid idő alatt újabb váltásra került sor, előbb a 3., majd ismét a 2. osztrák-magyar hadsereg hadtápterületévé vált a régió. Az 1914-es orosz betörések katonai vonatkozású részleteivel foglalkozó munkák közül segítségemre volt Deseő Lajos 1927-ben kiadott *Az 1914-1917. évi osztrák-magyar orosz háború*, amely kitér a terület védelmére létrehozott Hoffmann, Bothmer és Attems csoportok összetételére, feladatára és azok alárendelésére a Pflanzler-Baltin hadseregcsoportnak 1914 októbere és 1915 februárja között. Szabó László *A nagy temető. (Przemysl ostroma 1914-1915)* figyelmet szentel a szeptemberi - októberi csapatmozgásokra és felvonulásokra, megemlítve azok erejét. A Magyar Szemle Társaság által 1933-ban kiadott Julier Ferenc *1914-1918, a háború magyar szemmel* című munkája a lezajlott kisebb hadmozdulatokat is taglalja, kitérve a Szolyva és Huszt környéki harcokra.

Az északkeleti vármegyék területére, szorosabb értelemben a kassai VI. hadtestparancsnokság területére kormánybiztost neveztek ki. A kormánybiztos id. Molnár Viktor, helyettese Szinyei-Merse István lett. Feladata a katonai közigazgatási szervekkel való

szorosabb együttműködés, illetve a rendkívüli helyzetek megoldása lett. A kormánybiztos a parancsnokság mellé beosztott biztos volt.

A katonai rendeletek részleges és teljes bevezetése területtől és a hadműveletek lefolyásától függött. A lakosság jogait a belső hadműveleti részen a katonai szabályzatok és források szerint súlyosan korlátozták, míg akár egy vármegyén belül létező külső területen már más rendszabályok érvényesültek. A fokozott ellenőrzés, a határátlépés lehetőségeinek változásai, a rögtönítélő bíróság bevezetése, a túsok ejtése vagy a rekvirálás és a hadiszolgáltatások igénybevétele erődök építésénél mind-mind a belső hadműveleti területekre vonatkoztak.

A dolgozat további részében a terület gazdasági jellegű változásait vizsgálom. A hadüzenetet követően a vármegyék mezőgazdasági termékeinek szállítását beszüntették. A rekvirálás szinte már az első csapatok érkezésével megkezdődött, a területen elhúzódó harcok hadtápterületek és állomások kiépítését tették szükségessé. Az alfejezetekben a rekvirálás menetét az egyes esetek részletes leírásával mutatom be. A hátszázhoz képest a mezőgazdasági munkára használható személyek száma korlátozott volt. A hadifoglyok alkalmazása a front közelsége miatt lehetetlennek bizonyult, a belső hadműveleti terület egyes részein pedig meg is szűnt. Az árakat nem maximálták, így az infláció rohamosan növekedett. A helyzetet súlyosbította az osztrák-magyar hadseregek visszavonulása folytán bekövetkezett általános menekülthullám. A munkácsi határszéli rendőrkapitányság az ellenőrzés felhagyására kényszerült, mivel állománya nagy része az ott folyó harcokban vett részt. Bár a lakosság evakuációja nem történhetett meg önkényesen, mégis káosz uralkodott az utakon. 1914 szeptembere és novembere között a galíciai és bukovinai menekültek mellett Bereg és Ung vármegye lakossága is menekülésre kényszerült. Ellátásuk és elhelyezésük eleinte helyben történt. A vagyontalanok utazása a határrendőrség által kiadott igazolvány segítségével ingyenessé vált. Az ellenséges betörés esetén, ha családi menekülés történt, ott a felmerülő napidíjakról és útköltségekről a 10424./1914. eln. számú rendelet értelmében a határszéli rendőrkapitányságnak kellett gondoskodni saját költségén. Az ország belsejébe való szállításuk hosszú szervezés után indulhatott csak meg.

Az állam és a hadsereg terheit tovább növelte a háborús károk megtérítésének igénye is, melyeket gyakran kísérték visszaélések és önkényeskedések. A magyar kormány a kártérítési igény maximális összegét fejenként 20.000 koronában szabta meg, de azokat a hadiszolgáltatásokat, amelyek nem estek az 1912: LXIII. törvénycikk alá, nem sorolták ide, pl: hadiszolgáltatások közvetlen kárait, az ellenségnek teljesített szolgáltatásokat vagy a véletlen, baleset és egyes személyek által önhatalmúlag elkövetett károkat. Jogos

követeléseket csakis a lakóingatlan használatáért, magántulajdonban lévő műtárgyakért és átkelési eszközökért lehetett benyújtani.

Fontosnak tartottam, hogy a dolgozatban a hadsereg és az egyház helyi viszonyaival is foglalkozzak, különös tekintettel a görögkatolikus egyház hadműveleti területen betöltött szerepére. A hadsereg az egyházi személyeket igyekezett maga mellé állítani, a felségsértés vagy kémkedés gyanújával lefolytatott eljárások mellett néhány esetben került csak sor önkényes bíraskodásra. Olyan fontos feladatokat szántak nekik, mint a gyűjtések, a hadikölcsön reklámozása, vagy a katonai gyermekgazdaságok felállítása, munkájukat közvetlen rendelkezésekkel és utasításokkal irányították.

A kutatás során felmerült kérdések jelölték ki a dolgozat további irányvonalait. Először is arra kerestem a választ, hogy bevezették-e a katonai igazgatást az adott régióban, hisz a polgári közigazgatás időnként többször is elhagyta rendeltetési helyeit? Ha nem, akkor hogyan működött tovább háborús viszonyok között? Továbbá felmerült a lakosság háborús részvételének vizsgálata, akár az ott lévő békebeli ezredek kötelekében, a fronton vagy civilként a vármegyék háborús viszonyai között. Ezen túl arra kerestem a választ, hogy a katonai rendeletek betartatása hogyan érintette a lakosság mindennapjait, milyen kötelezettségeket kellett teljesíteniük, hogyan viszonyultak az új igazgatási rendszerhez? Elkerülhetetlennek tartottam a félkatonai szervek háborús szerepvállalásának a kutatását, hisz feladataik a hátszázhoz képest megsokszorozódtak, jogaik érvényesítése fokozottabb terhet jelentett. Végezetül pedig az foglalkoztatott, hogy az egyházak milyen szerepet tölthettek be egy hadműveleti területnek minősített régióban? Okozott-e változásokat az új igazgatási rendszer a különböző egyházi intézmények és régiók életében? Hogyan tudtak alkalmazkodni a fennálló viszonyokhoz akár gazdasági, akár politikai viszonylatban? Volt-e egyházi ellenállás, vagy tisztán kollaborációról beszélhetünk?

Disszertációmban ennek a két vármegyének az 1914-1916 közötti katonai, igazgatási és gazdasági intézkedéseit mutatom be oly módon, hogy azok egymásra hatását igyekszem feltárni.

Felhasznált források és munkamódszerek

Munkám gerincét a levéltári források adják, a régióra vonatkozó anyagok nagyrészt az ukrainai Kárpátaljai Területi Állami Levéltárból származnak. Bereg vármegye tekintetében a 10. fondfőcsoport a főispáni iratokat tartalmazza, míg Ung vármegye főispáni iratai a 4., az alispáni iratai a 7. fondfőcsoportban találhatóak. A levéltári kutatást nehezítette a csehszlovák

és a szocialista időszak rendszertelen iratrendezése, mivel egyes iratcsomók nem tematikusan, hanem kronologikusan vannak rendezve. (Volt például olyan eset, amikor a gazdasági jellegű források között hadtest vagy állomásparancsnokság kérvényeit, rendeleteit találtam.)

A katonai alakulatokra vonatkozó magasabb parancsnokságok utasításai, az ezredek harci tevékenységei a Hadtörténelmi Levéltár II. fondfőcsoportjában jól dokumentáltak. Itt megtalálhatóak a kassai VI. hadtest iratanyagai, hadosztály és dandárbíróság ügyei, valamint a területet uraló katonai alakulatok feljegyzései is. A tanulmánygyűjtemények közül azokat tudtam leginkább hasznosítani, amelyeket azok a személyek írtak, akik a Kárpátokban folyó harcok közvetlen résztvevőiként nagyobb rálátással rendelkeztek az ott folyó eseményekre, mint későbbi szerzőtársaik.

A Magyar Nemzeti Levéltárban a Belügyminisztérium elnöki és rezervált anyagaiban a vármegyei intézkedésekkel, csendőrségi jelentésekkel és a menekültüggyel foglalkoztam.

A pozsonyi Hadtörténelmi Levéltárban (Vojenský historický archív) való kutatásom során arra a megállapításra jutottam, hogy a kassai katonai kerületre vonatkozó iratok Bereg és Ung vármegye tekintetében csak a munkácsi vár és a haderő laktanyáinak háború előtti építkezéseit jegyzik, amelyet nem tudtam hasznosítani.

A bécsi Österreichisches Staatsarchiv-Kriegsarchivban nem találni a munkácsi és ungvári állomásparancsnokságra vonatkozó iratokat, így azt nélkülözve az Etappenkommandora vonatkozó iratok segítségével próbáltam meg egyes részletekre fényt deríteni. Továbbá hasznosítani tudtam a Manuskriptensammlung (*Kéziratgyűjtemény*) orosz harctérre vonatkozó visszaemlékezéseit.

Az elsődleges források tanulmányozása mellett összehasonlítást és forráskritikát végeztem.

A disszertáció eredményei

Bereg és Ung vármegye a vizsgált időszakban hadműveleti területnek minősült. A Belügyminisztérium 32000/1915 B. M. és a 18000/1916 B.M. rendeletei világosan kimondták, hogy mely vármegyék számítottak külső és belső hadműveleti területnek (itt mind a két esetben külsőként szerepelnek). 1914-es évre vonatkozó minősítést nem találni, azonban a katonai rendeletekre és eljárásokra hivatkozva merem állítani, hogy ezeknek a területeknek az egyes járásai belső hadműveleti területnek minősültek. Úgy vélem, a katonai igazgatás bevezetésre került, mivel a polgári közigazgatás szerveit a járásokból több ízben is evakuálták, így az ott maradt lakosság a hadsereg irányítása alá tartozott. 1914–1918 között a

közigazgatásban fellépő változásokra, a terület jellegének a minősítésére és szabályozására a honvédség által kiadott *Rendeleti Közlöny*, a *Magyarországi Rendeletek Tára*, valamint a *Magyar Törvénytár* szolgált forrásként. Az önkényes rekvirálásokat és beszállásokat az egyházi jelentések is bizonyítják. Munkácson a beérkező katonai alakulatok beszállását a háború alatt a parancsnokság a városi hatóság megkerülésével végezte. Elismervényt a lakás vagy háztulajdonosoknak nem adtak, így kártérítésért hiába fordultak az állomásparancsnoksághoz, az a Hadügyminisztériumhoz továbbította őket. Ungváron a helyzet még rosszabb volt, mert itt a katonai alakulatok egyáltalán nem fizettek átvonulási illetéket. A hadművelési területen a katonai hatóságok túszoikat ejtették, sok esetben a helyi papokat, akiket belföldön, a harctérhez közel eső településeken fogtak el. A túszejtés a gyanús személyek azonnali internálása különösen a belső hadművelési területet jellemzi, ahol elvileg a polgári hatóságnak is rá kellett bízni a névjegyzékre, de mint tudjuk menekülés során ezek a hatóságok elhagyták rendeltetési helyüket, így igazgatási kötelezettségük katonailag megszűnt. A munkácsi magyar királyi határszéli rendőrkapitányság 271/1915. res. évi jelentés pótlása alapján az ellenséges államok alattvalói közül a körzet 47 személyt internált 1914 év folyamán.

Az is bizonyosságot nyert, hogy a régió katonai irányítását nem a helyi hadtest vagy az állomásparancsnokságok végezték, hanem egyszerre több hadsereg (a 2. és 3. osztrák-magyar hadsereg, valamint a Pflanzler-Baltin hadseregcsoport) illetékes szervei. A terület katonai védelme a felvonulási tervekben nem szerepelt, ezért a kényszerből ide került alakulatok ellátása (szállás és ételmezés) nem volt megtervezve. Ezt erősíti az a tény, hogy békében egyetlen hadtáppállomás működött a térségben Munkács központtal. A háború végéig vasúti ételmezési raktárakat létesítettek Csapon, Munkácson, Ungváron, Bányában és Szolyván. A visszaéléseket már 1914 szeptemberében dokumentálták. A szervezetszerű hadtápalakulatok csak 1915 februárjában jöttek létre. A Pflanzler-Baltin hadseregcsoport és a 2. osztrák-magyar hadsereg hadtápparancsnokság iratai is erre engednek következtetni. A kialakult helyzetet nehezítette, hogy a két csoport között határvonal nem létezett, a köztes terület hadtápalakulatait nem ismerjük még úgy sem, hogy tudjuk, Bereg vármegyében elvileg a munkácsi Militärkommando irányított, azonban erre vonatkozó részletes forrásokkal nem rendelkezünk.

A fentiekén kívül fontos volt megvizsgálni azokat a rendeleteket, amelyek a régió mindennapjait leginkább befolyásolták. A háborús hétköznapok jellegét természetesen az 1912: LXIII. törvénycikk határozta meg, amelyet a hadművelési területeken fokozottan érvényre juttattak. A törvény 32 paragrafusa közül különösen nyolcat érvényesítettek: az

útlevel kiadásának a korlátozása, a sajtócenzúra, a közlekedési korlátozás, a bejelentkezési kötelezettség, a fegyverek beszolgáltatása, az egyesületi korlátozás, a rögtönítelő bíróság bevezetése, a gyülekezés korlátozása. A rögtönítelő eljárás bevezetését az Igazságügyi Minisztérium is meghatározhatta annak idejével és helyével együtt, de a Belügyminisztérium és a Honvédelmi Minisztérium egyetértésével. A rögtönítelő eljárásra a gyorsított bűnvádi eljárás szabályai vonatkoztak. Kihirdetésére csak akkor kerülhetett sor, ha a katonai fegyelem csorbulását, a közbiztonság veszélyeztetését vagy a haderőt fenyegető bűncselekményeket lehetett tapasztalni.

A m. kir. Minisztérium a honvédség katonai bűnvádi perrendtartásáról szóló 1912: XXXIII. t. c. 14. paragrafusa alapján a katonai bűncselekményt elkövető egyének a honvéd büntetőbíráskodás alá kerültek. A vizsgált régió ezzel szemben nem a honvéd büntető bíráskodás alá tartozott, hanem a hadsereg büntető bíráskodása alá, mivel a harci cselekmények folytán a honvéd büntető bíráskodást itt nem lehetett gyakorolni.

A fent említett esetekhez tartozott még a felségsértés, felségárulás, szökés, lázadás, felkelés, közcsendháborítás, gyilkosság, rablás, nyilvános erőszakoskodás, rongálás, főleg a távírók és a vasutak esetében.

Az intézkedések a helyi újságok hasábjain is megjelentek, de részletes ismertetést a kormánybiztosok számára a Magyar Királyi Honvédelmi Minisztérium által kézbesített *Tájékoztató a háború esetére szóló kivételes intézkedésekről* nyújtott. Ezek limitált példányszámban kerültek a katonai parancsnokságok mellé kinevezett kormánybiztosok kezébe.

A hadműveletek alatt a katonai és polgári hatóságoknak a galíciai és bukovinai menekültek mellett a belső migrációval is meg kellett küzdeniük, úgy, hogy a folyamatos csapatszállítások és elhelyezések a vármegyék terheit a maximálisra növelték. A rend fenntartására csak a csendőrség volt képes, gyakran fegyelmező eljárások útján. A helyi csendőrség állandó ügyeletet tartott fenn a vasútállomáson, hogy az ellenőrzést és a közbiztonságot még szigorúbban betartsa. A háborús viszonyok között megnövekedett feljelentések (kémkedés, szabotázs stb.) kivizsgálása nem volt egyszerű, mulasztások előfordultak, a lakosság csendőri szervekbe vetett bizalma mégsem csökkent. A rekvirálás vagy visszaélések során keletkezett polgári peres eljárások eredményei elenyészőek, a legtöbb esetben felfüggesztették vagy megszüntették az ügyeket. Az esküdtbíróságok a katonai döntőbíróság joghatósága alá kerültek.

A régió egyházi intézményeinek viszonyát a katonai igazgatási szervekhez az eljárások végrehajtása során az együttműködés jellemezte. A Belügyminisztérium rendelete

szerint a harcászati és hadműveleti tartalmú ügyeknél A kommunikáció nyelve a hadsereg magasabb parancsnokságai, valamint a magyar királyi honvédség és a népfőlkelés parancsnokságai között a német volt. Ugyanakkor a sikeres kommunikáció érdekében törekedtek arra, hogy „minden egyes esetben az a nyelv használtassék, amely a legmegbízhatóbban biztosítja a gyors és biztos megértést...Minden nem más harcászati és hadműveleti természetű írásbeli szolgálati érintkezésre nézve az érvényben álló béke határozványok az irányadóak.”¹ Ezért az egyházak felé közvetített rendeletek nagy része magyarul íródott, németül csak a 2. osztrák-magyar hadsereg kommunikált.

A kutatás legfontosabb hozadéka Bereg és Ung vármegye az első világháború első három évében betöltött szerepének a levéltári forrásokra támaszkodó alapos feltárása. A mikrotörténeti megközelítésben vizsgált régió egyetlen honvéd gyalogezredének, valamint a civil lakosság háborús mindennapjainak elemzése hozzájárulhat az első világháborúval kapcsolatos eddigi ismereteink bővítéséhez.

A disszertáció témájához kapcsolódó publikációk

- *Galíciai és bukovinai menekültek az északkeleti vármegyék hadműveleti területein 1914-1915. Mozgás és átalakulás (a migrációs és a társadalmi mobilitás történeti változásai és összefüggései). A Hajnal István Kör Társadalomtörténeti Egyesület 2016. évi konferenciája-Gödöllő. Konferenciakötet. (megjelenés alatt)*
- *Az északkeleti vármegyék veszteségei az első világháborúban a cs. és kir., valamint honvéd gyalogezredek adatai alapján 1914-1915 között. Prvá Svetová Vojna v Karpatoch (Az első világháború a Kárpátokban) Eperjes (Prešov), 2016. április 14-15. Konferenciakötet. (megjelenés alatt)*
- *Gazdasági változások az északkeleti vármegyék hadműveleti területein 1914-1915 Társadalom és Honvédelem (megjelenés alatt)*
- *Pékek vagy kémek? Szerb állampolgárok Galícia szomszédságában az első világháború idején. <http://ujkor.hu/content/pekek-vagy-kemek>*
- *Az északkeleti-magyarországi vármegyék a csendőrségi jelentések tükrében, 1914-1915.*
In: Terek, intézmények, átmenetek. Szerk. Fedinec Csilla. Határhelyzetek VIII. Budapest. 2015. 56-76.

¹ MNL OL. K 148. 1914/24 f. 454. csomó. 2.

- Az északkeleti vármegyék görögkatolikus egyháza és tábora lelkeszete az első világháborúban. In: A "Nagy Háború" és emlékezete. Szerk. Püski Levente- Kerepeszki Róbert. Speculum Historiae Debreceniense 22. Debrecen, 2015. 173-182.
- A munkácsi 11. honvéd népfölkelő gyalogezred Przemysl védelmében az "erőszakos" támadás idején (1914. október 5-8.) In: Társadalom és Honvédelem 17:(3-4). Budapest, 2014. 62-72.
- Az egyházak kapcsolata a katonai és közigazgatási szervekkel az első világháború idején az északkeleti vármegyékben. In: Közösség és identitás a Kárpát-medencében. Szerk. Fedinec Csilla, Szoták Szilvia. Határhelyzetek VII. Budapest, 2014. 55-75.
- Az Osztrák-Magyar Monarchia rutén katonasága az első világháború időszakában (statisztikai elemzés) In: Változó világ - változó közösségek a Kárpát-medencében. Szerk. Fedinec Csilla, Szoták Szilvia. Határhelyzetek VI. Budapest, 2013. 40-60.
- Egy elfeledett csatadöntő ezred. A munkácsi 11. honvéd gyalogezred a limanowai ütközetben, Katonaújság 2012/3.
- Adalékok Kárpátalja XX. századi történetéhez (1914-1915). Acta Academiae Beregsasiensis 10:(2). Beregszász, 2011. 155-163.